

MİTOLOJİDEN İZZEDDİN HASANOĞLU'NA GÖK ARKETİPİ*

The Sky Archetype from Mythology to İzzeddin Hasanoglu

Doç. Dr. Seyfettin ALTAYLI**

ÖZ

İnsanlığın ilk inanç kodları mitolojik çağlardan itibaren başlamıştır. Tabiatta meydana gelen olaylar mitolojik çağ insanının bilincinde bunların gizli bir güç tarafından hayata geçirildiği inancına zemin hazırlamış onlarda çeşitli inançların tezahür etmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte bu inançların temelinde o güne duyulan korkunun oluşturduğu saygı da kalplerde kendine yer edinmiştir. Hemen her halk kendine ait bir inanç sistemi ve Tanrı anlayışı yaratmıştır. Bu anlayış Türklere semavi kökenli olsa da bazı bilim insanlarının iddia ettikleri gibi politeizm karakterli gelişmemiş dünyanın birçok halklarında ise çoktanrıçılık şeklinde kendini göstermiştir. Türk milletinin inanç sisteminin derinlikleri ve mitolojik anlayışıyla ilgili izler en güzel biçimde Orhon Anıtları, Dede Korkut Destanları gibi tarihi ve edebî belgelerde yansımaları bulmuştur. Miten dünyayı anlama sistemi, mitolojinin de bununla ilgili bir bilim dalı olduğu bilinmektedir. Bu niteliğinden dolayı mitoloji insanın ruh dünyasını sembollerle ifade eden bir aynaya benzetilmiştir. Türk mitolojisinin asıl ilham kaynağı Tanrı ve onu betimleyen öğelerin başında gelen gökyüzüdür. Türk kozmolojisinde gök çok önemli bir yer tutmuş ve bu konuda şimdiye kadar Türkiye ve Türkiye dışında kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Türklerin gökle ilgili anlayışı mitolojik çağlardan itibaren dilinde ve edebiyatında kendine has yer edinmiştir. XIII. yüzyılda yaşayan ve ilk defa Fuad Köprülü tarafından “Azerbaycan Şairi” olarak sunulan Horasan’ın İsfereyin/Esfereyin bölgesinde yaşayan Türkler buraya İsfereyin, Farslar ise Esfereyin demektir- bölgesinde dünyaya gelen İzzeddin Hasanoglu’nun şimdiye kadar yalnızca üç Türkçe, iki tane de Farsça şiiri bilinmekteydi. Bu şiirlerinden bir tanesi Kıpçak şairi Seyfi Sarayı tarafından Fars şairi Sadi’nin “Gülistan” adlı eserini tercüme ettiğinde eserin arkasına ilave ettiği “Âpardı könlümü bir hoş gëmer üz, cânfezâ dilber” mısrasıyla başlayan gazeli, biri “Mecmûatü’n-Nezâir ve Câmiu’n-Nezâir”de yayımlanan “Aceb bilsem beni şeyda gılan kim” mısrası ile başlayan, diğeri de Barbara Flemming tarafından Mısır’daki bir mecmuada bulunarak yayımlanan “Necâsâni gâl éy yüzi ağum bënüm” mısrasıyla başlayan gazelidir. Ancak yıllar önce Finlandiya’da Hasanoglu’nun “Kitâb-ı Siretü’n-Nebî” adlı 366 varak hacmindeki el yazma mesnevisi bulunarak Türkiye’ye getirilmiştir. Eserle ilgili olarak 2009 yılında üç makale yazılmış ve bunlar Azerbaycan’da yayımlanmıştır. Eserin kopyası üzerinde çalışılarak yayına hazır duruma getirilmiştir. Eserde mitolojik çağlardaki Türk düşüncesini yansıtan gökle ilgili ifadeler tespit edilmiş, bunların birçoğunun bugün Azerbaycan Türkçesinde yaşadığı belirlenmiştir. XIII. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi ile yazılan eser Hz. Muhammed’in hayatı ve mücadelesiyle birlikte Hz. Ali cenklerini konu alan bir mesnevidir, takriben 500 yıl sonra İstanbul’da istinsah edilmiştir. “Kitâb-ı Siretü’n-Nebî” adlı bu mesnevinin yayımlanmasının ve eserde yer tutan bu tür ifadelerin edebiyata ve Türkçeye büyük kazanımlar sağlayacağı söylenebilir. Bu makale çerçevesinde, eski Türk inancında göğe olan mitolojik yaklaşımın tarih boyunca devam ettiği ve bunun mesnevide de kendine has yer tuttuğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bazı halkların gökle ilgili mitolojik inancıyla birlikte Türklerin gökle alakalı mitolojik anlayışı bu makalenin elverdiği ölçüde karşılaştırılmış, Anadolu, Azerbaycan ve diğer bazı Türk halklarıyla birlikte “Kitâb-ı Siretü’n-Nebî”de yansımaları bulan gökle ilgili ifadeler ve anlayışlar dikkate sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Hasanoğlu, mit, deyimler, gök, Tanrı.

ABSTRACT

The first belief codes of humanity started from mythological ages. In the mythological ages some natural events paved the way in human mind for the belief that they realized by a secret power and these events caused the manifestation of various beliefs in human society. However, on the basis of this belief that respect to the power created by fear, holds an important place. Almost every people have created their own belief system and understanding of God. This understanding is not polytheism in Turks, it is heavenly. This understanding has manifested itself as polytheism in other communities around the world. The depths of the belief system of the Turkish nation and the traces of mythological understanding have found their reflection in historical and literary documents such as Orhon Monuments and Dede Korkut Epics. It is known that myth is the system of understanding the world and mythology is the branch of science related to it. Because of this feature, mythology has

* Geliş tarihi: 21 Ekim 2019 – Kabul tarihi: 13 Aralık 2020
Altaylı, Seyfettin. “Mitolojiden İzzeddin Hasanoglu’na Gök Arketipi” *Milli Folklor* 129 (Bahar 2021): 72-89

** Bakı Avrasiya Üniversitesi, Bakı-Azerbaycan, altayli_s@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-1283-4489.

been likened to a mirror expressing the human soul world with symbols. God is an important source of inspiration for Turkish mythology. The sky is one of the most important elements that describe it. Sky has a very special place in Turkish cosmology and so far on this issue, in Turkey and other countries have made extensive research. The belief of the Turkish nation about the sky has found its reflection in language and literature since the mythological ages. Izzeddin Hasanoglu lived in the 13th century and was born in the İsfarayin / Esferayin region of Khorasan. He presented for the first time by our glorious scientist Fuad Köprülü as "Poet of Azerbaijan". Only three of his Turkish poems and two Persian poems were known until now. One of these poems is a ghazal, which begins with the verse "Âpardı könlümü bir hoş gember üz, cânfezâ dilber", which written by the Kıpçak poet Seyfî Sarayı when he translated the work of Persian poet Sadî, named "Gülistan". He added this ghazal to the back of his work. One of them begins with the verse "Aceb bilsem beni şeyda ğılan kim" published in "Mecmûatü'n-Nezâir ve Câmiu'n-Nezâir", and another was a poem published by Barbara Flemming which begins with the verse "Necâseñ gâl ey yüzi ağum bânüm". She found this poem in a magazine in Egypt. But years ago, one of Hasanoglu's manuscript masnavis has found in Finland named "Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî" which has 366 leaves and it brought to Türkiye. About this work, three introductory articles were written by us in 2009 and these were published in Azerbaijan. I am working on this work as a "Doctor of Sciences" thesis in Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Literature. In this work, many expressions have determined related to the concept of Turk and the word sky in mythological ages and found that many of them live in Azerbaijani Turkish today. The work was written in 13th century Turkish and was copied in Istanbul approximately 500 years after it was written. It is a mesnavi that tells about the life of our prophet Hz. Muhammad and his struggle to spread Islam and the wars of Hz. Ali. I believe that the publication of this masnavi named "Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî" and such expressions that take place in the work will bring great gains to our literature and language. In this article, we wanted to emphasize that the mythological approach to the sky in the old Turkish belief continues throughout history. We wanted to compare the mythological beliefs of the Turkish Nation and other foreign peoples about the sky and bring to the attention of the readers the expressions and understandings about the sky, reflected in the "Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî" together with Anatolia, Azerbaijan and some other Turkish peoples.

Key Words

Hasanoğlu, myth, idioms, sky, God.

Giriş

İnanç, Tanrı ile insan arasında bir iletişim kaynağı olmakla birlikte yayılması dil vasıtasıyla olmuştur. Doğal olarak dil içinde inanç sistemini yüzyıllar boyunca nesilden nesle aktaran öğelerin en önemlileri özellikle deyimler ve atasözleridir. Deyimler bir anlayışı bütün yönleriyle açıklamak için özel şekilde oluşturulan söylem kalıplarıdır. Ancak bu kalıplar inançla ilgili düşüncelerin en derin katları ile birlikte, tarihî ve mitolojik anlayışın izlerini de taşımaktadır. Bu sebeple mitoloji insanın manevî dünyasını sembollerle süsleyerek dile getiren bir ayna ile özdeşleştirilmiştir (Ögel 1989: 19). Bu kapsamda, makalenin formatına uygun olarak bazı halkların gökle ilgili mitolojik anlayışlarıyla Türk milletinin gökle ilgili inancının örtüşüp örtüşmediği konusuna dikkat çekilmiş ve İzzeddin Hasanoğlu'nun *Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî* adlı eserindeki yansımalarına işaret edilmiştir.

Teogoniye göre Yunan yaratılış efsanesi kaosta oluşan ana ilahe *Gaia* (toprak) vasıtasıyla anaerkil kökenle başlamıştır (Rosenberg 2017: 31). Oğlu ve kocası *Uranos* gökyüzünün hükümdarı olmuş, *Uranos*'tan sonra oğlu *Kronos* yerine geçerek gökyüzünün tanrısı, titanların efendisi olmuştur. *Kronos*, Yunan mitolojisinde kız kardeşi *Rhea* (Kyebele)'nin eşi, *Zeus*'un babasıdır. *Zeus* ise üçüncü kuşak ilah olup babası *Kronos*'tan sonra gökyüzünün hükümdarı ve ilahların yöneticisi, dünyadaki düzenin sağlayıcısı olmuştur (Rosenberg 2017: 33).

1873-1890 yılları arasında Altay Türklerini Hıristiyanlaştırmakla Çarlık tarafından özel olarak görevlendirilen papaz *Vasili İvanoviç Verbitskiy*'nin derlediği "*Yaratılış Destanı*"nda başlangıçta şu ifadeler yer tutmuştur: "*Hiçbir şey olmadığına ne gök ne yeryüzü*

varken yalnızca *Ülgen* vardı. *Uçsuz bucaksız sular üzerinde dolaşıyor, duracak yer bulamıyordu*” (Lvova vd. 2013: 25-26). Bu ifadelerde Yunan mitolojisinin yaratılış söylencesi gibi yapısız ve başlangıcı bilinmeyen kaosa işaret edilerek materyalist bir dünya anlayışı ileri sürülmüştür. Halbuki VIII. yüzyılda yazılan Yenisey Mezar taşlarından *Çaa Höl II*. yazıtında “elçi çor küç bars; qujda quncujımqa özdä oylımqa bökmädim äsizim-ä; tañri elimkä başda bägimkä bökmädim äsizim-ä” “*Elçi Çor Küç Bars’ım semavi devletime, önder beyime doyamadım*” (Kormuşın 2017: 211) ifadesiyle devletin semavi karakterli, dininin de semavi olduğu vurgulanmıştır. VIII. yüzyılda yazılan *Köl Tigin* yazıtının doğu yüzünde “*Üze kök Teñri, asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış*” (Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış) denerek her bir şeyi Ulu Tanrı’nın yarattığı vurgulanmıştır. Orhun anıtlarından takriben 1100 yıl sonra papaz *Verbitskiy* tarafından derlenen “*Yaratılış Destanı*”nda ilah olarak sunulan *Ülgen*’in uçsuz bucaksız suların üzerinde uçması ve konacak yer bulamaması zihinlerde bir sürü soru işaretleri ile birlikte destanın kaydedilmesi esnasında veya sonra manipüle edildiği düşüncesini doğurmaktadır, çünkü Altay Türkleri yüzyıllardır Göktürk Devletinin hâkim olduğu topraklarda yaşamaktadır ve bu devleti oluşturan Türk boylarının mirasçılaridir. Şayet *Ülgen* ve *Erlik*’e atfedilen inançla ilgili düşünceler Göktürk döneminde hâkim olsaydı anıtlarda *Umay* örneğinde olduğu gibi onlar da anılırdı. *Potapov* da en eski Türk metinlerinde “*Ülgen*”’in adına rastlanmadığını, Hakas ve Altay Türkleri olmak kaydıyla bazı Türk boylarında Tanrı yerine kullanılan Farsça kökenli “*Kuday*”ın da yabancı menseli olduğunu vurgulamıştır (Potapov 2012: 288-289).

Hasanoğlu *Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî* adlı eserinde yaratılışla ilgili Türk düşüncesini XIII. yüzyılda şu beyitlerle veciz biçimde dile getirmiştir ve bu anlayış Göktürk anıtlarındaki düşünce ile birebir örtüşmektedir:

كَلْكُلُوْكُمْ سُوْزِكُمْ كَوْرَمِشْدِرْ عِبَانْ
كُوْكِي يِرِي عَدَدَنْدَنْ بِي كَمَانْ

Gögi-yiri âdemden bi-gümân
Göglü-gögsüz kim getirmişdir ‘eyân 75 a/b

عَرَشِيْ كُرْسِيْ كُوْكُلْبِيْلَهْ بَرَهْمْ
دَاهِي يَارَادِلْدَنْ لَوْجْ قَلَمْ

Dehi yaradılmadan levh-i kelem
‘Erşi-kürsi gögler ile yer hem 193 a/b

عَالَمِ اِبْحِنْدَهْ بَرَنْدِيْ اَدَمِي
جُونْ بَرَنْدِيْ صُكْرَهْ اِسْبُوْعَالِي

Cün yaratdı şoñra işbu ‘âlemi
‘Alem içinde yaratdı Ademi 201 a/b

هَمْ يِرِي كُوْكِي دُوْعَا اَلْخَبْرِ لِقِنِي
كَمْ بُوْكِي جُونْ بَرَنْدِيْ حَقْ سِنِي

Kim bununicün yaratdı Haq seni
Hem yiri gögi dü ‘âlem halkını 2839 a/b

Sami kökenli Babil halkının yaratılış söylencesi *Enuma Eliş*'e göre, “Başlangıçta yalnızca su ve üzerinde sis olup gökler ve yeryüzü bulunmamaktadır. Derken baba Apsu ortaya çıkararak tatlı suların, ana Tiamat da tuzlu suların efendisi olmuştur. Bu suların içinden Anşar ve Kişar çıkmış, evlenmişler göklerin ilahı Anu doğmuştur” (Rosenberg 2017: 245-246). Hem Sümer hem de Babil mitolojisinde **Enlil** hava ilahıdır (Bottéro-Kramer 2020: 61; Rosenberg 2017: 245). Sümer ilahlarının anası olan **Nintu** Gökyüzü ilahı **Anu**'nun zevcesidir ve ilk insanı balçıkta yaratmıştır (Rosenberg 2017: 282).

Antik Mısır inancında **Nut**, güneş ilahı ve her şeyi yaratan **Re**'nin eşidir, yeryüzü ilahı olan ağabeyi **Geb** ile de cinsel ilişkiye girmiştir (Rosenberg 2017: 261). Germen ilahları da Yunan, Sümer, Babil ve Mısır ilahları gibi insani karakterdedir, ölümlüdürler, yaratılış söylenceleri de Pers mitolojisinde olduğu gibi iyi ile kötünün (Ehrimen-Hürmüz) mücadelesi biçimindedir (Rosenberg 2017: 327-328).

Germen söylencesine göre dünya **Ymir** adlı gaddar bir devin cesedinden yaratılmıştır (Rosenberg 2017: 332-333).

Kuzey Avrupa halklarının savaş ilahı **Odin** göklerde “*Valbal*” adlı bir kalede oturmuştur, hizmetçileri ise “*Valkürler*” adlı savaşçı kızlardır, atı sekiz ayaklı olup şiirin yaratıcısı, ölümlerin ilahı sıfatıyla kış gecelerinde dostlarıyla birlikte bulutlarda at koşurmaktadır (Schimmel 1999: 82).

Hindu yaratılış söylencesi *Vişnu*'ya göre evreni **Brahma** yaratmıştır, yaratılış zamanı belli değildir, o durmadan bu işine devam etmektedir, yaşamı da *Vişna* korumakta, *Şia-Rudra* ise hayatı sona erdirmektedir (Rosenberg 2017: 509-510). Japon yaratılış söylencesi de Yunan ve Hintlilerininkinden farklı değildir.

Hintliler ve Persler (Aryalar) Milattan Önceki yüzyıllarda Pagan inancında olup doğa güçlerine tapınmışlar (Yıldırım 2018: 109) bu inanç **Zerdüşt** inancına da yansarak devam etmiştir. Persler Zerdüşt'ten önce politeizme inanmış ve birçok ilahlara tapınmışlardır. **Ahura Mazda**, kendisi peygamber olarak nitelenen Zerdüşt'ün de kutsal olarak andığı ilahlardan biridir, oğlu ateştir, Zerdüşt de ateşten türemiştir (Yıldırım 2018: 121-122). Ateşin ilahı **Agni**'dir, ateş onun ayeti ve simgesidir. Perslerin ateş ilahı **Mazdeizm** inancına göre **Ater** (Azer) sonsuz ilahî ışığın simgesidir ve tapınılan ilahlardan biridir. Avesta'da dünyadan sorumlu olan **Spendarmuz** adlı melek (İmşaşpend) Ahura Mazda'nın kızıdır (Yıldırım 2008: 94). Aryaların en büyük ve en eski ilahı ise göktür. O, önceleri **Rig Veda**'da “*Dyauh*” sonraları ise “*Varuna*” olarak anılmış, gökleri yaratan, yeri düzenleyen ve evreni yöneten güçtür (Yıldırım 2018: 118). Eski Türklerle göre ise yeri ve göğü yaratan bir Tanrı olduğu halde Pers inancında Hürmüz göğün, Ehrimen ise yerin hakimidir ve aralarında sürekli bir çatışma vardır (Ögel 2010: 146-147).

Eski Çin anlayışına göre gök ve yerde oluşan her olayın sebebi eril olan **Yang** (gök) ile dişil olan **Yin** arasındaki etkileşimdir (Schimmel 1999: 24). Çin söylencesi **Pangu**'ya göre yaratılış Yunan, Germen ve Hint mitolojisinden pek farklı değildir, evren bir yumurtanın içinde kaos hâlinindedir. Pangu gökleri önce yerden ayırmış, canavar **Gong-gong** hissettirmeden çevreyi tahrip etmiş, Ana ilah **Nugua** da dünyadaki düzeni yeniden kurmuştur (Rosenberg 2017: 561-562). Çinlilerde dinin temelini ecdada duyulan saygı ve ona tapınma oluşturmuştur. Onlara göre her şeyin kökü göklerde, insanın kökü ise ecdadındadır (Schimmel 1999: 23).

Yukarıda sunulan bilgilerde de görüldüğü gibi Babil, Sümer, Mısır, Hint, Germen, Yunan, Pers, Çin, Japon ve Kuzey Avrupa halklarının mitolojik inanç anlayışında *hierogamie* (kutsal evlilik) olmasına karşın bu telakki Türk inanç sisteminde bulunmamaktadır (Güngör 2007: 1). Eski Türklerin semavi karakterli inanç sisteminin özü tarih boyunca nesilden nesle aktararak bugüne kadar gelip çıkmıştır.

Sibirya’da yaşayan Türklerin mitolojik düşüncesine göre evrenin yaratılışı ile ilgili düşüncelerde gerçekle mitolojik anlayış birbiriyle iç içedir (Lvova vd. 2013: 23). Evrenin yaratılışı olağandışı bir çağda ve belirsiz bir geçmişte olmuştur. Bununla da ezeli ve ebedi **Tanrı**’nın kâinatı nasıl ve ne zaman yarattığının bilinmediği vurgulanmaktadır (Lvova vd. 2013: 24).

J. P. Roux, Türklerin eski dinlerinin Tek Tanrı inancında olduğunu, politeizmin de çözüme ve anarşi dönemlerinde çıktığını ileri sürerek Türklerin tarihin en başından beri semavi karakterli Tek Tanrı’ya inandığını vurgulamış (Roux 2015: 122) ancak, Gök Tanrı’ın evreni yönetmekle görevlendirdiği *iyelere* ise Batılı düşüncesinden hareket ederek “tanrı, tanrıça” demiştir (Roux 2015: 122-123).

Latinler tarafından asimile edildiği tahmin edilen ve kendilerine **Turkan** diyen Etrüsklerin inancında önce Yüce Gök (Tanrı/Tin) sonra tabiat güçleri ve ata ruhları en büyük saygıyı görmüşlerdir (Asena 2019: 158). Onlara göre bilinen-bilinmeyen, görünen-görünmeyen, yaratılmış-henüz yaratılmamış olan her şey Ulu Yaratıcı ile birlik oluşturmaktaydı (Asena 2019: 154) bu ise eski Türk inancının onlarda da devam ettiğini göstermektedir. Turkanlara göre on altı parçaya bölünen yer göğün yansımasıdır, gök ise dörde bölünmüş ve her bölümden sorumlu bir iye grubu oralarda oturmuştur (Asena 2019: 163).

Gökler ve onun yüceliğine inanma Türklerin yarattığı Bozkır Kültürü’nün insana aşıladığı hürriyet, evrenin tasavvur edilmezliği ve onu yaratanın kudretinin ulviliği, aşkınlığı duygusundan kaynaklanmıştır (Kafesoğlu 1998: 223). Yerleşik hayatın dar çerçeveli dünyasına karşı coğrafyadan-coğrafyaya, iklimden-iklime geçerek binlerce hayvanı belirli bir düzen içinde besleme ve çoğaltma, üretime yönelik Bozkır ekonomisine sahip olma (Kafesoğlu 1998: 222), tabiatın her türlü sıkıntısı ve zorluğuyla mücadele etme, hatta ona galip gelme Türk milletine her güçlüğün üstesinden gelerek saat gibi dakik çalışan bir sosyal düzen yaratma duygusu ve bilincini aşılamıştır. Diğer taraftan insanın gözünün göklerin son sınırını belirleme kudretinden mahrum olması ve yerin derinliklerini idrakin imkânsızlığı psikolojisini de aşılamış bu düşünceler de Türkün inanç felsefesinde kendi yansımasını bulmuştur. Hasanoğlu da Tanrı’nın kudretinin sonsuzluğunu ve idrak edilmezliğini şöyle dile getirmiştir:

مُبَرَّرَسِنْ جِبَالَاتِ كَمَا نَدَنْتْ مُنَزَّهَسِنْ اِنْشَارَةِ بِيَانَدَنْتْ

*Müberraşın heyâlat-ı gümândañ
Münezzehsin işâret-i beyândan*

54 a/b

حَضْرَتُكَ الْاَوْلَادَنْ بُوَجْدُرْ عَقْلِ اِرْتَمُزْ وَصُفْهِنَهْ كَرَنْبَجَهْ دُرْ

Hezretüñ illâ-velâdan yücedür

Akıl irişmez veşfine kim nicedür

58 a/b

Türklerin mitolojik kökenli inanç sisteminde **gök** genel anlamda hem tekliğin hem de çokluğun sembolü olmuştur (Roux 1994: 83). Bu inanç anlayışı da doğal olarak edebî eserlerde yansıtılmıştır. XIV. yüzyılda yazılan “*Ahmed Harami Destanı*”nda da aynı inanç, yani **Tanrı**nın tekliği “*Ne var Tanrı bir ise, iş ikidir*” (Akaydın 1972: 48) şeklinde vurgulanmıştır. Semanın bir bütün olması ile **Tanrı**’nın birliği arasında sarsılmaz bir ilişki olmasından dolayı gök, Türkler tarafından kutsal kabul edilmiştir. Gök aynı zamanda mitolojik karakterli Türk inancına göre “**Gök Tengri**”nin mekânıdır (Acalov 1988: 35). Çu-

vaşlar da “*Turi*” dedikleri *Tanrı*’nın göklerde yaşadığına ve her şeyi yarattığına inanmaktadır (Arık 2007: 21). Diğer taraftan eski Türk kozmolojisinde “*Tanrı*” aynı zamanda “*gök*” anlamına da gelmiştir (Ünver vd. 1997: 36). Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünde; “*Teñri teg teñride bolmuş Türük Bilge kagan*” (Tekin 2006: 44) şeklinde yazılan cümle de aynı anlama işaret etmiştir. Kumuk Türkleri de Tanrı’yı anarken “*Göy Teñkim, gökten mağa, gök gözlerini açıb bağa*” demektedir (Şamil 2011: 214). Türklerin gök renge fazla önem vermelerinin, göğün rengine yakın renkteki bozkurdu kendilerine sembol seçmeleri de bu düşünceden kaynaklanmıştır. Bu anlayışa sahip olan eski Türkler doğu yönünü diğer yönlerden daha üstün tuttuklarından dolayı *gök rengi* bu yönün sembolü olarak tayin etmişlerdir (Gömeç 1997: 105). Oğuz Kağan’ın ordularını dört asıl yöne göre ayırması ve yönlere göre atların belirli renkte, doğudaki askerlerinin bindiği atların renginin de *boz* olması bu inançtan dolayı özel önem taşımaktadır (Ögel 1981: 406). Boz renkli at motifi mesnevide de dile getirilmiştir:

شول بوزات بېناني كور سلطان كې
كوشا شاهانه درهر تېرېدى

Şol boz at bineni gör sultān kibi

Kim nice şāhānedir her tertibi 6769 a/b

İzzeddin Hasanoğlu gökle ilgili düşüncesini aşağıdaki beyitteki gibi dile getirmiş, Türk milletinin göklerin ve yerin hediyesi olarak yaratıldığına olan inancına kozmik bir mesajla yaklaşmıştır. Oğuz Kağan Destanında onun birinci ve ikinci eşini bulduğu yer ve durumlarının özelliği bu beyitle karşılaştırılabilir.

كوك انا موز بېرانا موزد رېقىن
اول اكينوك اوغلو بوز او شېمان

Gög atamaz yir anamuzdur yeğin

Ol ikiniñ oğlyuz biz üş hemin 89 a/b

Eski Türklerin mitolojik inanç anlayışı Kur’an-ı Kerim’deki bazı ayetlerle de birebir örtüşmektedir. “*Tarik*” suresinin I. ayetinde Allah’ın “*Göğe ve tarika yemin olsun*” (Ateş 2007: 590); “*Şems*” suresinin V. ayetinde “*Göğe ve onu yaratana yemin olsun*” (Ateş 2007: 594) şeklinde ettiği yeminlerle *Gök Tanrı* dinine inanan Türklerin mitolojik inancı örtüşmektedir. Azerbaycan’da da *göye and olsun; göyün ucalığına and olsun; göy hağğı* şeklindeki yeminler, *göye üz çevirmek* (Altaylı 2018: 1313), *başı erşe çatmağ, başı göye deymek, başı uca olmağ, başı ucalmağ* şeklindeki deyimler; *başın uca olsun, başın erşe çatsın* (Altaylı 2005: 94/95) şeklindeki alkışlar da en eski Türk inancının Azerbaycan Türkleri tarafından binlerce yıldan beridir yaşatılarak bugüne kadar ulaştırılan örnekleridir. Anadolu’da da beklenmeyen bir sevinç ve mutluluk oluştuğunda “*başı göğe (göve) ermek (deymek)*” (TDK Sözlük 2011: 393) deyimini dile getirilmektedir.

Diğer taraftan eski Türklerin yaratılışla ilgili inancında gök dairevi bir çadıra benzetilmiştir (Eliade 1999: 292), ancak dünya ise dört köşelidir. Bu anlayış Azerbaycan halkının dilinde *dünyanın dört bir küncü* (Altaylı 2005: 199), Anadolu’da ise *dünyanın dört köşesi* şeklinde ifade edilmektedir. Bu anlayış mesnevide de yansıtılmıştır.

دۆرت ياندا دۆرت قاپوسى وارېدى
ياقوت انجوقېته دوت ديوارېدى

Dört yanında dört kapusu var idi

Yākut incü kübbe dört divār idi 1566 a/b

كَعْبِيَّةَ سَجْدَةٍ وَأَوْرُلُرْ هَرُّ بَرِي

Dört yanında **Mekkenüñ** her tağları
Ke beye secde kıllular her biri

دُرْتْ يَانْدَه مَكْتُونُ هَر طَغْلَرِي

1981 a/b

بِيْلَسِيْنَجَه قَنْدَه كِتْسَه دُرْتْ يَكَا

Üç yüz altmış oğlan uymışdı aña
Bilesince kanda gitse dört yaña

أَوْجِيُوْرَا الْمَيْشِ وَأُغْلَنْ أَوْعِيْدِيْكََا

752 a/b

Her halkın mitolojisinde göklere doğru yükselen kutsal bir dağ vardır, ancak bu kut-sallık milletlerin gök ve Tanrı ile ilgili düşüncesine göre değişmektedir.

Dağlar genelde mitolojik olarak yerle göğün birleştiği yer olarak kabul edilmiş (Eliade 2003: 114) ve bu yönüyle merkezi bir özellik kazanmıştır. Kutsal kabul edilen kaleler ve tapınaklar da kozmik dağla özdeşleştirilmiştir. Ziggurat'ın yedi katlı olması göğün yedi katını temsil etmesindedir ve kozmosu simgelemiştir. Göklerin yedi katlı olması fikrinin Sümer, Babil ve Hititlere yerli Türklerden geçtiği düşünülmektedir, çünkü Sümerler Mezopotamya'ya gelmeden önce Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasının yerli sakinleri Türkler olmuştur (Hennerbichler 2016: 99; Çığ 2002: 56-57). Eliade de göklerin yedi kat olması temasının Yunan ve Roma dünyasına Türklerden geçtiğini ve bunda *Orpheusçuluk* ve *Pythagorasçılık*'ın etkili olduğunu vurgulamıştır (Eliade 2003: 121).

Ural-Altay Türklerine göre Tanrının mekânı göğün yedi, dokuz veya on altıncı katındaki kozmik dağın zirvesidir ve yaratıcı kudrete sahiptir (Eliade 2003: 81). Saha Türklerinin *Ürüñ Ayı Toyon* veya *Aybit Aga* dedikleri **Tanrı** göğün yedinci katında oturmakta (Eliade 2003: 81). Hasanoğlu da göklerin yedi kat, Tanrı'nın mekânının bu katlardan da yukarıda olduğunu, Hz. Muhammed'in miraca giderken Cebrail'in bir noktaya kadar yükselbildiğini ve o noktadan sonraki mertebeye geçmesinin kendisine yasak olduğunu bu sebeple **Refref** adlı bir bineğin gelerek Hz Muhammed'i Tanrı katına götürdüğünü aşağıdaki beyitlerle dile getirmiştir:

خَلِيلُ اللَّهِ إِبْرَاهِيمَ أَنْدَهْ أَنِي كَوْرْدُمْ يَدِيْنَجِيْ اِسْمَانْدَهْ

Helilullah İbrahim[i]anda

Anı gördüm yedinci ašümānda

3144 a/b

دِيْدِيْ بُوْمَنْزِلْ دُوْرُزْبَاكَه طَرَاقْ

Kaldı anda **Cebrā** 'il ile bürāk

Didi bu menzildürür baña turaq

قَلْدِيْ اَنْدَه جَبْرَائِيْلِلَه بَرَاقْ

3168 a/b

رَفْرَفْ اَدْلُوْبِنْ هَمَانْ بِنْدِمْرَا كَا

Bir yaşıl hoş kuş getürdiler baña

Refref adlu ben hamān bindim aña

3169 a/b

بِرَيْشَلْ خُوْشْ قُوْشْ كَوْرْدِيْلَرَبَكَا

Kırgızların "**Er Töštük**" destanında da Er Töštük'ün kanatlı atı gerek duyulduğunda çıkıp gelmekte, diğer zamanlarda ise boz renkli bir toz bulutuna dönerek don değiştirilmektedir (Roux 2005: 143-144). **Er Töštük**'ün atı bir anlamda Hz. Muhammed'in ve Hz.

Musa'nın miraca gitmesi olayını anımsatmaktadır. Atın diğer hayvanlara göre sahip olduğu özellikler ise Türk anlatılarında sıklıkla yer almıştır (Elçin 1997).

Eski Türk inancına göre de Kur'an'da olduğu gibi göğün belirli katları vardır ve bu inanca göre gök yedi kattan ibaret (Yörükân 2005: 55-56) olup Azerbaycan'daki (Acal vd. 2005: 26) ve Anadolu'daki mitolojik anlayışla örtüşmektedir. Türkiye'de yaşayan Tahtacı Türkmenlerinin inancına göre Tanrı göğün yedinci katında ve bir perde arkasında oturmaktadır (Selçuk 2004: 51). *Müminin* suresinin 17. ayetinde “*Üstünüzde yedi kat göğü yarattık*” (Ateş 2007: 341). 18. ayetinde ise “*Yedi göğün Rabbi ve arşın Rabbi kimdir? diye sor*” (Ateş 2007: 346); *Mülk* suresinin 3. ayetinde “*O yedi göğü birbirinin üstünde tabaka tabaka yarattı*” (Ateş 2007: 561) denmiştir. Bu anlayış ve inanç Hasanoğlu'nun mesnevisinde birçok yerde işlenmiştir, aşağıdaki iki beyitle yetinilmektedir.

بَدِي كُوكُرُ قُو نُورِ يَلَهُ طُولْدِي بَدِي كُوكُرُ قُو نُورِ يَلَهُ طُولْدِي

Yedi gögler kamū nūr ile tıldı
Tebessüm itdi cün lütfile güldi

445 a/b

عَرِشُ كُرْسِي بَدِي قَاتِ اسْمَانِ جُنُبُشَهْ كَلْدِي مَلَا يَكْرَهْمَانِ

'Erşi-kürsi yedi kat asümân
Cünbüşe geldi melâikler hamân

2568 a/b

Ancak göğün bu katları delinebilir. *Köl Tigin* anıtının doğu yüzünde “(Ey) Türk, üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Tekin 2006: 31)” diyerek göklerin çökeceğine işaret edilmektedir. “Anadolu’da şiddetli yağmur yağdığında “*gök delinmiş*” (TDK Sözlük 2011: 1395) denilmektedir. Azerbaycan’da ise bu durumlarda *göyün ğarnı cırlıb* demekteler. Hasanoğlu da göğün yarılabilmesine mecazi biçimde işaret etmiştir:

نَغْرَ اَوْرْدِي شَبْلَهْ حَيَقْرُدِي دَلِيرِ كُوكُ بَرْدِي صَا لَهْ سَيْنِ صَرَصَلْدِي بَرِ

Ne're urdı şöyle hayırdı dilir
Gög yarıldı şanasın şarşıldı yir

5988 a/b

Anadolu’da boyu çok uzun olanlara “*göye merdiven dayamış*” (TDK Sözlük 2011: 1393), ulaşılması imkânsız yerlere çıkanlara “*göye merdiven kurar*”, Azerbaycan’da da çok uzun olan kimselere *Tanrıya pay aparır* ifadeleri kullanılmakta ve bunlar aynı anlayışı yansıtmaktadır. “Göge merdiven” anlayışı mesnevîde de dile getirilmiştir:

پَسْ كُورْدِي يَلَهُ هَمَانِ بَرْتَرْدِي بَانِ دِكْدِيلِرْ يَرْدَنْ اِنِي تَا اسْمَانِ

Pes götürdiler hamân bir nerdübân
Dikdiler yerden anı tā asümân

2883 a/b

بِرَاوُجِي يَرْدَهْ كُوكَا يَتْدِي بَرِي نُورِ نُوكُ اَيْدِنَلِيغِي دُنْدِي بَرِي

Bir ucı yirde göge yitdi biri

Nüriniñ aydınlığı dutdı yeri

2884 a/b

Türk milletinin mitolojik anlayışının ilham kaynağı **Tanrı**, onuecessüm ettiren öğelerin en önemlisi de göktür. Köl Tigin abidesinin kuzey yüzünde **Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış**” (Tekin 2006: 25) ifadesi yer tutmuştur. Kur’an-ı Kerim’de de gökle ilgili ayetler yer tutmuştur. “**Nahl**” suresinin 52. ayetinde Tanrı, “**Göklerde ve yerde ne varsa her şey onundur. Kul-luk da yalnızca ona edilmelidir**” (Ateş 2007: 271); “**Bakara**” suresinin 22. ayetinde “**Yeri sizin için döşek, göğü ise üstlük yaratan, gökten su indiren ve o su ile size rızık olarak (çeşitli) ürünler yetiştiren Tanrı’nıza eş koşmayın**”; yine aynı surenin 117. ayetinde “**Gökleri ve yeri yaratan O’dur (Tanrı)**” (İsmayılzade 2000: 4) diye buyurmuştur. “**Furkan**” suresinin 59. ayetinde Tanrı, “**Gökleri, yeri ve bunların arasındaki şeyleri altı günde yaratan, sonra arşı hükmü altına alan rahmandır**” (İsmayılzade 2000: 365) diye buyurmuştur. Hem Türklerin mitolojik inancına hem de İslam dinine göre **Tanrı** katına ulaşamaz. *Dede Korkut*’ta Deli Dumrul bu hakikati “**Yücelerden yücesin, kimse bilmez nicesin?!**” (Gökay 2006: 137) şeklinde dile getirmiştir. Hasanoğlu mesnevîde bu konuya şöyle işaret etmiştir:

بُرْدَه كُوكِدَه دَايْمَا حُلُو لُو لُغَيْنِ

حَقَّ تَعَالَى بَرِّكَيْنِ اَوْ لُو لُغَيْنِ

Hak Te’âlâ birliğin ululuğın

Yerde-gögde dâi’mâ toluluğın

2377 a/b

هَر نَكِر اَوْ لَسَه فَوَسِن اَوَّل قَلْوَر

بُرْدَه كُوكِدَه هَر نَه وَا رِسَه بَلْوَر

Yerde gögde her ne var ise bilür

Her ne kim olsa çamusın ol kılur

2471 a/b

هَيْبَتِي دُنْدُم اَنْدَه حَبْرَتَه

تَا كِر اَيْرِيْنْدِكُ حَجَابِ قُدْرَتَه

Tâ kim irişdik hicâb-ı küdrete

Héybetinden düşdüm anda héyrete

3174 a/b

رَنْكِي نِيْجَه دَر اَيْنِز لِسِ هَمَانِ

عَرَشِ كُورْدُم وَصَفِنَه اَرِيْز زِيَانِ

Erşi gördüm veşfine irmez zübân

Rengi nicedür bilinmez pes hamân

3178 a/b

Eski Türk inancına göre hakanlar Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesidir, çünkü onlara hükümlerlik kutu (*kutun* bir anlamı da egemenliktir) gökteki Tanrı tarafından verilmiştir. Buna göre de Türkün devletçilik anlayışında hâkimiyet daimî olarak ilahî menşeli olmuştur (Turan 1995: 48). Bu anlayış Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünde şu sözlerle dile getirilmiştir: “**Üze Teñri, asra yir yartıkaduk üç(ün)**” (Ercilasun 2016: 548), **Üstte gök, diğer anlamda Tanrı, aşağıda da yer koruduğu için** şeklinde dile getirilmiştir... Bu durum, eski çağlarda Türk milletine hakan olacak şahsı **Gök Tanrı**’nın tayin ettiğine, onun istediği şahsın hakan olduğuna işaret etmektedir. Bundan dolayı o çağlarda hakan olan

şahıs bir keçenin veya halının üzerine oturtularak göğe kaldırılmış ve bununla da onun bir tür ulu olduğu dile getirilmiştir (Togan 1946: 107). Hakan ise hükümlerlik kutu ona Tanrı tarafından verildiğinden, onun yerdeki gölgesi olduğundan dolayı adaletli hareket etmek mecburiyetinde olduğunu unutmamıştır. Buna uyulmadığı zaman da hükümlerlik (kut) kurultay tarafından kendisinden alınmış ve layık olana verilmiştir. Bu inanç Altay Türklerinin atasözünde “*Teñride Kuday, telekeyde kaan*” (Gökte Tanrı, yerde hakan) (Dilek 1996: 112) şeklinde kendi yansımasını bulmuştur. Azerbaycan’da birinin insafı davranmasını istemek için *toyuğ-toyuğdur su içir bir de dönüb göye (Allaha) bahır* (Altaylı 2005: 508) denilmektedir. Bu ifade de aynı mitolojik anlayışın bugüne kadar ulaşmış mirasıdır. Köyün yöneticisine birçok Türk yurdunda olmak kaydıyla Azerbaycan’da da *kendhuda* yani mecazi anlamda *köyün ilahı* denilmesi de aynı inancın ve geleneğin devamı niteliğindedir.

Mitolojik destanlarımızda gökten inen ışıktan çıkan ay yüzlü kızlar dile getirilmiştir. “*Oğuz Kağan*” destanı da bunun en güzel örneğidir.

Gökten inme motifi Azerbaycan halkının gündelik hayatında bugün bile yaşamaktadır. Beklenmeyen bir anda bir şey bulunduğu veya ele geçtiğinde *Éle bil göyden düşdü (éndi)* (Altaylı 2005: 251), *göyde ahtarırdım, yerde elime düşdü (düşdün)* şeklinde duyulan sevinç veya şaşkınlık dile getirilmektedir. Bu ifade Anadolu’da da aynı anlamda “*gökte ararken yerde bulmak*” şeklinde ifade edilmektedir. Elbette bu ifadeler de mitolojik çağların mirasıdır ve kamların, ozanların temsili olarak göğün katlarında do-laştıkları ritüellerden kaynaklanmıştır.

Bu anlayışa sahip Türkler ölümü eski çağlarda *uçmak* biçiminde ifade etmiş ve bu inanç Azerbaycan’da ölüm olayı gerçekleştiğinde *ruhu bacadan uçdu* ifadesi ile dile getirilmektedir. Bununla da ölen şahsın Tanrı’ya yakın, onun sevdiği bir kul olduğunu ve Tanrı’nın onu kendi yanına kanatlandırarak götürdüğünü vurgulamaktadır. Hasanoğlu da mesnevisinde uçmak konusuna birçok defalar dokunmuş ve çeşitli beyitlerde dile getirmiştir:

کَزْدِی مُرْغِی زَارِبَاغِ اِیچِنْدَهْ یِرْمَشْدِی اِنِ اِجْمَاقِ اِیچِنْدَهْ

Yaratmışdı anı uçmak içinde
Gezerdi mürğ-i zâri bâğ icinde

2833 a/b

اِدْجِی سُوْرْدُوکِی کِی سُوْرْمَسُوْن حَقِّ نَبِی اِجْمَاقِ اِیچِنْدَن اِرْمَسُوْن

Hak beni uçmak icinden irmesün
Âdemi sürdigi gibi sürmesün

2841 a/b

اَنلَرِی اِجْمَاقَهْ اِشْبُوْر اِکُوْرْدُر اَسْتُوکْ دَسْتِکِیْرِی بُدُوْرْدُر

Ümmetüñüñ dest-i giri budurur
Anları uçmağa işbu ırgürür

2881 a/b

بِسْ یُوْرْدِی دِیْدِی اِی حَقِّ کَشْکِی بِنْدِی اِجْدِی اِیچِنْدِی اِجْمَاقِ لَرِی

*Pes buyurdu didi éy **Hak** leşkeri
Bézediler acdılar ucmaqları*

8437 a/b

جنتوك خور ياري كلدي جقاز
كو شهيد لر روحنه كو بر بقاز

Cennetüñ hürileri geldi çıkar

Kim şehidler rühına güyer bakar

8438 a/b

Gökte meydana gelen ve insanda korku yaratan tabiat olayları en eski çağlarda Tanrı'nın gazabı olarak yorumlanmıştır. Azerbaycan'da da korku, heyecan veya tehlikeli bir durum oluştuğunda *göy guruldadı, yér titredi* veya *göy (göy-yér) titreyir* (Altaylı 2005: 251) biçiminde oluşan durumdan duyulan korku dile getirilmektedir. *Göylere baş galdırmağ* (Şerefli bir ömür sürmek) (Altaylı 2018: 1315) ifadesinde de Tanrı'nın istediği yolda olduğuna işaret edilmektedir.

Eski Türklerin Gök Tanrı inancının merkezinde hep Tanrı yer tutmuştur (Kafesoğlu 1980: 55-56). Yunus Emre bir şiirinde “*Yer-gök yaratılmadan Hak bir gevher eyledi*” (Gölpınarlı 1976: 248), XV. yüzyılda yaşayan Alevi ozanı Hasan Dede “*Yerlerin göklerin binasını düzen*” (Özmen 1998: 86) diyerek her bir şeyi Tanrı'nın düzenlediğini vurgulamıştır. Azerbaycan Türkleri göğe duyulan inancı *göye üz çevirmek* (Tanrı'ya yalvarmak) (Altaylı 2005: 251), *Tanrıñ yére tökülsün* “Gök tepene göçsün” (Altaylı 2005: 496), *Tanrı'sına şıllağ (tepik) atmağ* (İyiliğe karşı kötülük etmek; elindekinin kıymetini bilmemek) (Altaylı 2005: 496), *Tanrı törpüsü deymemek* (Son derece kaba olmak) (Altaylı 2005: 495), *Tanrı déyeni demir* (Herkesin benimsediğini kabul etmiyor, rezilin biridir) (Altaylı 2005: 495) şeklindeki ifadelerle dile getirmiştir ve getirmektedir. Hasanoğlu da mesnevîde göklerle Tanrı arasındaki ilişkiyi şu beyitlerle dile getirmiştir:

کلدی بجاه اورزه کوا دندی یوزین
صود لر سلطانینه سوبار سوزین

Geldi cāh üzere göge dutdı yüzün

Şu diler sultānına söyler sözin

1268 a/b

حوقدوز لدن یر لر بیلله کولکری
دز مدی بر انجازین سروری

***Hak** düzelden yérler ile gögleri*

Düzmedi bir ancılâyın serveri

1492 a/b

Ural-Altay bölgesindeki Türklerin kamları Tanrı adına kesilecek kurban için bir çadır kurarlar. Kam, kendilerine yardımcı olacak ruhları seslemek için davulunu çalar, çaldıkça seslediği ruhlar içine dolar ve ağırlaşarak taşıyamayacağı seviyeye ulaşır. Kam yerinden kalkarak mikro kozmos özelliğindeki çadırın ortasına dikilen kayın ağacının etrafında döner (Radloff 1976: 255). Çadırın ortasına dikilmiş bu kayın ağacı *Tanrı'nın* dergahına yükselebilmek için kullanılan bir vasıta, yani merdiven özelliğindedir. Kam da onun etrafında dönerek Tanrı katına yükseleceğinden dolayı bu ağaca teşekkürünü ve saygısını bildirmiş olur. Azerbaycan'da da bu inanç *başına dolanmağ, başına dönmek* (Kendini ona feda etmek; çok sevmek) (Altaylı 2005: 96) şeklindeki deyimlerle dile getirilmektedir.

Osmanlı Devleti'ni kuran Osman Gazi'nin yeğeni Gündüz'ün oğlu **Aydoğdu** bir savaşta şehit olmuştur. Aydoğdu'yu **Diaboz**'a bağlı **Koyunhisar**'ın yolu üstünde defnederek etrafını duvarla çevirmişlerdir. Bugün bile bölgede yaşayan halktan birileri kendisi veya hayvanı hastalandığında giderek Aydoğdu'nun mezarının etrafında dönmekte ve bununla şifa bulacağına inanmaktadır (Paşaoğlu 1949: 73,87,105). Aynı ritüel Azerbaycan'da da hayata geçirilmektedir. Bu da Sibiryâ, Kafkas ve diğer bölgelerde yaşayan Türklerle Anadolu veya Azerbaycan Türkleri arasında mitolojik çağlardan beri devam ederek bugüne kadar gelip çıkan Gök Tanrı (Tanrıçılık) inancının izlerinin hâlâ yaşadığını göstermektedir. Bunun önemli göstergelerinden biri de *Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî* isimli eserdir.

Mesnevinin birçok yerinde dönüp devran etme ile ilgili ifadeler yer tutmuştur:

اَرْدِلَادِي دُرْدِي دَوْرَانِ اَيْلِدِي يُوْرِيْدِي سَيْدَانْدَهْ جُوْلَانِ اَيْلِدِي
Yüridi méydānda cévlān éyledi 855 a/b
Er diledi döndi dévrān éyledi

اَشِيْكَانَهْ دُونْدِي جُوْلَانِ اَيْلِدِي بَرَعَجَبْ هَيْبَتَاوُودُورَانِ اَيْلِدِي
'Āşikāne döndi cévlān éyledi 5451 a/b
Bir e'ceb héybetlü dévrān éyledi

اَوْبُنْدِي پَسْ دُنْدِي جُوْلَانِ اَيْلِدِي طُوْلُنْبِي مَيْدَانْدَهْ دَوْرَانِ اَيْلِدِي
Oynadı pes döndi cévlān éyledi 5645 a/b
Tolanub meydānda dévrān éyledi

خُوْشْ شَالَاوَاتْ وُرْدِي دَوْرَانِ اَيْلِدِي شَعْرَ اَفِيْدِي دُنْدِي جُوْلَانِ اَيْلِدِي
Hoş şalāvāt virdi dévrān éyledi 6845 a/b
Şi'r okıdı döndi cévlān éyledi

Bu beyitlerde savaşçıların meydana girerek dönüp kendisiyle savaşacak er dilemesi olayı en eski çağlarda Türk yiğitlerinin meydanlarda yaptıkları askerî talimleri, savaş oyunlarını göz önünde canlandırmaktadır. Diğer taraftan eski çağlarda ölen bir savaşçının cesedinin bulunduğu otağın etrafında arkadaşlarının ve yakınlarının atlarıyla yedi defa döndükten sonra otağın kapısı önünde durup yüzlerini bıçak veya hançerle çizerek ağlayıp yas tuttuklarını hatırlatmaktadır.

İzzeddin Hasanoğlu ve Eseri “Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî”

İzzeddin Hasanoğlu XIII. yüzyılın sonlarında yaşamış ve bu çağın meşhur şairlerinden biri olmuştur. Türkçe şiirlerinde **Hasanoğlu**, Farsça şiirlerinde **Puri-Hasan** adını kullanmıştır (Vurgun vd. 1960: 237, Kafkasyalı 2004: 105). XV. yüzyıl tezkirecisi Devletşah Semerkandî onun Horasan bölgesinde İsfereyin/Esfereyin'de dünyaya geldiğini, Şeyh Cemalüddin Ahmed Zakir'in müridi olduğunu yazmıştır (Devletşah 1977: 275). Şeyh Ahmed Zakir'in şeyhi Şeyh Razeddin Ali Lâlâ Gaznevî (Câmî 2020: 667), onun şeyhi Şeyh Necmeddîn-i Kübra (Câmî 2020: 648), onun da şeyhi Hoca Ahmed

Yesevî'ye dayanmaktadır. Hasanoğlu, Devletşah'ın da tezkiresinde işaret ettiği gibi tasavvufa gönül vermiş bir şairdir (Akpınar 1994: 20).

Hasanoğlu'nu Azerbaycan edebiyat tarihine ilk defa Fuat Köprülü'nün dâhil ettiği bilinmektedir (Mengi 2015: 77). Bütün araştırmacılar onun iki Türkçe, iki Farsça şiirinin olduğunu kaydetmişlerdir (Şentürk vd. 2014: 140; Akpınar 1994: 20). Ancak yukarıda da işaret edildiği gibi üç tane Türkçe şiiri bulunup yayımlanmıştır.

Hasanoğlu'nun *Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî* Hz. Muhammed'e ithaf edilen bir mesnevi, dinî-edebî alana ait bir eser olup dili XIII. yüzyıl Azerbaycan Türkçesidir, 17 Sefer 1217 yılında (M. 1802) İstanbul'da istinsah edilen ve üzerinde çalışılıp hazırlanan nüshadır. *Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî*'nin aradan beş asır geçtikten sonra istinsah edilmesi Hasanoğlu'nun ne kadar önemli bir şair olduğunu ispat etmektedir.

Eser, İlhan Şimşek tarafından Finlandiya'daki özel bir koleksiyon sahibinden satın alınarak Türkiye'ye getirilip Türk Dil Kurumuna verilmiş ve kurum kitaplığında "yazma 766, 15/2554" numara ile kaydedilmiştir. Eserin cildi 17x23.5-12x18 cm olup 366 varaktan ibarettir, harekeli nasih ile akarlı, fligranlı Avrupa kağıda yazılmıştır. Eserin harekeli olması, asıl nüshanın da harekeli olması kanısını güçlendirmektedir. Mesnevinin asıl nüshası şimdiki kadar bulunamamıştır. Mesnevi aşağıdaki beyitlerle başlamıştır.

الله الرحمن الرحيم
سوزہ آندک صکرہ بنیاد ایدلؤ
اندک اولدی ابتداء هور اینه آء
اولا بئرا سحر حق یاد اید لومر
اسم حقد رهر ایش و زده اید آء

Kıssa başları, ayetler ve diğerleri kırmızı harflerle yazılmıştır. Eserde toplam olarak 12 389 beyit bulunmaktadır. Manzum şekilde yazılan eserin konusu Ebü'l Hasan el Bekri el-Kasasî'nin *Sîretü'n Nebî* adlı eserinden alınmıştır. Hasanoğlu eserde birkaç yerde;

مولودی بوبله حکایت ایلدی
ابوالحسن بکری روایت ایلدی

Ebü'l Hasan Bekri rivâyet éyledi
Mévludi böyle hikâyet éyledi 242 a/b

اولکه ایشبو سیرت اول سوبلیدی
ابوالحسن بکری روایت ایلدی

Ebü'l Hasan Bekri rivâyet éyledi
Ol ki işbu sîreti ol söyledi 8728 a/b

مکه فتح چون حکایت ایلدی
ابوالحسن بکری روایت ایلدی

Ebü'l Hasan Bekri rivâyet éyledi
Mekke fethin cün hikâyet éyledi 11497 a/b diyerek mesnevinin konusunu kimden aldığını belirtmiştir.

Ebü'l Hasan Bekri el-Kasasî'nin hayatı ile ilgili pek fazla bilgi yoktur. Zehebî onun XI. Yüzyılda yaşadığını ileri sürmüş, Luvis Şeyho ise IX. yüzyılın ortalarında öldüğünü kaydederek bu bilgiyi aldığı kaynağı belirtmemiştir. Onun Irak'ta yaşadığı, Hz. Muhammedin hayatını anlatan *Sîretü'n-Nebî* adlı eser yazdığı ve bunun hayali hikâyelerle

dolu olduğundan dolayı okunmasının bir fetva ile yasaklandığı kaydedilmiştir. Zehebî onun yalancı, müfteri ve yazdığı şeylerin hiçbir dayanağının bulunmadığını, anlattığı olayların da uydurma bilgilerle dolu olduğunu söylemiştir. Kasasî'nin eserinin tercümesi *Siyer-i Nebî* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hacı Mahmut Efendi, no.4361 olarak saklanmaktadır (DİA 1992: 366; Yıldız 2020: 349; Karaman 2019: 91).

Hasanoğlu eserinin hatimesinde,

حسن اوغلو بو خدمت ايشكنده بوزك اولدى نراب الحمد لله

Hesenoğlu bu hizmet eşliğinde

Yüziñ oldı türâb el-hemdü li 'l-lah'(12387 a/b), diyerek kendi imzasını atmıştır.

Eserin ketebesinde şu kayıt düşülmüştür: “*Ketebehü el fekirül-müerrefbi 'l-ecz ve 't-teksir Hesên Eş Şükri Teberderanı Sarayı Etiği me 'mur li-ehsen tilamiz 'Ömer el vesfi Kātibi hâce-i meşx Saray qalata keferallahü zünubühuma ve sitre uyubuhuma ve li-men nezerehu qura fihu amin*”. Bu sözler de ketebenin müstensihe ait olduğunu vurgulamaktadır.

Kitâb-ı Sîretü'n-Nebî'nin kıssa adlarına bakılırsa aslına sadık olması muhtemel görünmektedir.

Eserin bölümleri: *Ağazı kişşé-î velâdeti Séyyidil Mürselin ve Hâtemi Nebiyyin ve Hebibi Rebbil 'Âlemin; Kışşé-î Resül Hezretiniñ mübârek gözleri ağrıyub kendü ağız yâri şefa olduğı kışşedir; Kışşé-î kişténi girifténi Mustafâ bâ Ebü Cehil le 'îni-bi-vefâ; Kışşéi mühâcireti Mustafâ berâyi Hedice el Kübrâ radiallahi 'anha; Kışşe velâdet emirül mö'minin ve imâmi el müttekin imâm 'Eli kerrema 'llâhü veche; Kışşé-î-amiden vehyi Pêygember sellalla 'hu 'elêyhe ve sellem; Kışşé-î Müselmân şidden Ebü Bekir ve 'Osman ibn 'Affan radialla 'hü 'anhuma; Zikr-i İslam 'Ömer radiallahü 'anha; Zikr-i mi'rac Resülü 'llah sellellâ 'hü 'elêyhi vesellem; Zikr Kışşé-î inşikağı kemer ve Hebib Müselmân olduğı; Kışşé-î erze kerden Resülü 'llah hud ra ber kebâ 'ili 'Ereb; Zikr-i tâ Pêygemberin kaftani olan Yehüdî Tayan kışşesidir; Kışşé-î hicret Pêygember sella 'llâhu 'elêyhi ve sellem; Kışşé-î Mikdâd-ı ibn Esved el kendi ba siyase dehter hebbe birin mezahim; Zikr-i kezay-i Bedir ba küffârı Kıréyş ve helak şoden-i Ebü Cehl-i le 'in; Zikr-i kezay-i Uhud ve şehid şodeni Hemze pehlivân radiya 'llahu 'anha; Zikr-i Kışşé-î gezâi Hêyber; Zikr-i gezâyı Beni Kıréyze Şâh-ı Merdân mancılığa koyub kal'aya atadıkları kışşedir; Emirü 'l mö'minin Ebü Bekriñ oğlu 'Ebdürrehman Müslimân olduğı kışşedir; Tanrı kılıcı Hâlid ibn-i Velid Müslimân olduğı ve Tañrı düşmanı Velid ibn-i Muğéyle cengi kışşesidir; Gurab kal'asınıñ alunduğı geza ve andağı ecâyibler ve Sam'am' olduğı ve Zati 'l Nevar ağacın kesdikleri ve Şâh-ı Merdânun cengi kışşesidir; Mirkâl ibn-i Feşahü 'l-Ebtâl gezasınıñ kişşesi ve Şâhuñ ulu cengidür; Zât 'il-Ebatilde Esed ve Kéys le 'inle olan ceng kışşesidir ve Tuğuñ kız ile olan kezasıdır; Mekkenün Şerefella 'hu Te 'âlâ feth olduğı gezadur bu kışşe.*

Eser İslam dininin ilk çağlarındaki cenknâmelere ve cenknamelerin edebiyatımızda görülmeğe başladığı çağlara aittir. O çağda böylesi eserlerin yazılmasının asıl gayesi bir taraftan Türk toplumunda sürüp giden savaşlar döneminde Türklerin İslam dinini kabul etme sürecine yardımcı olmak, diğer taraftan da onlarda bulunan fetihçi ruhu teşvik etmektir (Çelebioğlu 2018). Eserin birçok yerinde “*Dede Korkut Destanları*” ve ilk dönem dinî-menkıbevî mesnevilerin üslubu hâkimdir. Bir örnek:

دیدی ساکه سؤیلر ای جان یکت
جان او لسون او لکه قربان یکت

Didi saña söylerem éy can yigit

Canım olsun yoluña ğurban yigit 1677 a/b

Eserde bazı kıssalar bağımsız eser özelliğindedir. Bunlar da “*Kişşé-i Mikdād-ı ibn Esved*”, “*Ğıssa-i ğaza-i Héyber*”, “*Ğaza-i beni Kuréyza*” gibileridir. Bunlar “*Kitáb-ı Sîretü'n-Nebî*”de dile getirilse de kendi içinde tamamen bağımsız eserlere dönüşmüştür. Bu konularla ilgili olarak çeşitli kütüphanelerde birçok nüshalar mevcuttur. Hz. Ali ile ilgili birçok eski metin muhtemelen mustakil bir eserden ilham alınarak yazılmıştır. Hasanoğlu'nun “*Kitáb-ı Sîretü'n-Nebî*” adlı bu eseri yayımlandığında XIII. yüzyıla ait dil ve edebiyat yönünden önemli bir örnek olduğu görülecektir.

Eserde Türkçe yönünden dikkati çeken mühim bir konu bugün Güney Azerbaycan'da konuşulan dilin, hatta Bakü köylerinde konuşulan ağzın eserin tamamında hâkim olmasıdır. Güney Azerbaycan'da yazılı edebiyat yüzyıllar boyunca önem veya izin verilmemesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun bile devlet dilinin Farsça olması ve sonraki çağlarda bu coğrafyada hâkim olan siyasi güçlerin de istisnai yıllar hariç aynı durumu devam ettirmesine rağmen halk kendi diline sahip çıkmış ve onu sözlü edebiyatı vasıtasıyla mitolojik çağlardan beri bozulmadan bugüne taşımıştır. Bu düşünceden hareketle İzzeddin Hasanoğlu'nun Horasan bölgesinde doğmuş olsa da Güney Azerbaycan'da, özellikle de Tebriz bölgesinde yaşadığı ve burada yaşayan Türkçeyi benimsediği kanaati oluşmaktadır.

برقوئی وان که سنکه بکز من
دنبده اولما او قوخوا دکه کر

Bir қоһusi var ki müşke beñzemez

Dünyâda olmaz o қоһuva degmegez 357

فنده کیدرسین بروکل بروا
مصطفای پس دندی بقدی یوقروا

Ƙanda gidersin berü gel berüva

Muştafâ pes döndi baқdı yuқaruva 2095 a/b

Bu beyitteki “*қоһuva, berüva, yuқaruva*” söylemleri özellikle Tebriz bölgesinde kullanılmaktadır.

یتمه بوندە دو لئوک اویندی طور
تا ابد نوردن چراغک بندی طور

Yatma bunda dévletüñ oyandı tur

Tâ ayda nürdan cırağñ yandı tur 2244 a/b

کلدی اولدم خالک اوغلندی
جمله ایجن کونک دمردن طونلری

Geldi ol dem Hâlidîñ oğlanları

Cümle ibcin göğ demirden tonları 8886 a/b

پس قرأوشنی وردی قولینه کربوگردن قول قرأوش بولینه

Pes qaravaşını virdi qulına
Kim bulardan qul-qaravaş büline 87 a/b

اول اکیدن دغمشوزیزجون همان قول قرأوش اوغلی اولدوقی مکان

Ol ikiden doğmuşuz biz cün hamān
Qul-qaravaş oğlu oldıq bî-gümān 88 a/b

قول قرأوشل و سئندیز او شد لر کل بوزینه کل صولادین صجد لر

Qul-qaravaş üstüne tiz üşdiler
Gül yüzine gül şuların şacdılar 1588 a/b

Ayağa kalkmak anlamında *tur-*, elbise anlamında *ton*, büsbütün, özenle anlamında *ibcin/ipçin/ifçin* ifadeleri genelde Güney Azerbaycan'a mahsustur. 87, 88 ve 1588. beyitlerle geçen *qul-qaravaş* ifadesi Azerbaycan'da *hiçmetçiler*, Anadolu'da ise *qul* köle ve *qaravaş* cariyeye anlamında kullanılmaktadır.

Eserde birçok yerde yukarıda da sunulan bazı beyitlerde olduğu gibi kozmik anlayış ve mitsel ifadeler dile getirilmiştir. Bu da Hasanoğlu'nun yaşadığı çağda Türk milletinin binlerce yıldır devam ettirdiği Gök Tanrı inancının ve gökle ilgili anlayışının yeni kabul edilen İslam dini içinde devam ettiğini göstermektedir.

گؤک اتاموز بیر اناموزد دریقین اول اکیونک اوغلو یوزیز اووش همان

Gög atamız yir anamızdır yeğin
Ol ikiniñ oğlıyuz biz üş hemin 89 a/b

شؤکودید کله کیموک اوغلو سین اتام کؤکدرا نام بیر اوغلو مین

Şu kim didiñ ki kimün oğlusan sen
Atam gögdür anam yir oğluyam ben 8384 a/b

Bu tür söylemler işaret edildiği gibi mesnevîde oldukça fazladır. Bu motiflerin eski Türk şiiri mirasının Hasanoğlu'nda tekrarlandığı kanaatini akla getirmektedir. Bu inancın Orhon Anıtlarında ve Verbitskiy'nin Altay Türkleri arasından derleyip kaydettiği “*Yaratılış*” destanında da geçmektedir (Altaylı vd. 2018: 37-41). Bu anlayış “*Kutadgu Bilik*”te ise “*Yerni kökni yaratkan*” (Hâcib 2011: 3) biçiminde dile getirilmiştir. Diğer taraftan eserde dile getirilen mitolojik karakterler bu düşüncenin hakim olduğu en eski çağları hatırlatmaktadır. Bunların dinî öge taşıması ve eserde yazılı Türk edebiyatının ilk örneklerini andırması son derece önemlidir.

Sonuç

Gök, tarih boyunca Türk milletinin mitolojik düşüncesinde özel bir yer işgal etmiştir. Eski Türkler *Tanrı*'nın göklerin tasavvur edilemez enginliğinde olduğuna inanmıştır.

Gök hem **Tanrı**'nın mekânı gibi kabul görmüş, hem de onu temsil etmiştir. Göğe olan yaklaşım yukarıda dile getirilen çeşitli halkların düşüncesiyle birlikte Türk halklarının anlayışında nasıl yer edindiği sunulan örneklerde yansıtılmıştır. Tarihin ilk dönemlerinde Türkler bazen göğe "**Teñri**" diyerek elini açıp dua etmiş, gönlünce ondan bir şeyler dilemiştir. Kaşgarlı Mahmud "*Dîvan-ü Lügati't Türk*" adlı eserini hazırlarken Oğuzların yaşadıkları yerlerde dolaştığı zaman onların elini göğe açarak "**Teñri**" diye seslenmesini "**Yere batası kafirler göye Teñri diyor**" (Kaşgarlı 1992: 377) diyerek onları tenkit etmiştir. Kaşgarlı'nın onları tenkit etme nedeni, kendisinin Müslüman, Oğuzların o vakitler henüz Tanrıçılık inancını devam ettirmeleri sebebiyledir.

Sibirya'dan Anadolu'ya, Balkanlara, Doğu Türkistan'dan Azerbaycan'a kadar hangi coğrafyada yaşarsa yaşasın Türk halklarının dilinde **gök** özel öneme malikdir. Azerbaycan Türkleri de Güney'de olsun Kuzey'de olsun gökle ilgili olarak mitolojik anlayışlarını alışırlarında, ilençlerinde ve deyimlerinde bugün de devam ettirmektedir.

XIII. yüzyılda yaşayan mutasavvıf Azerbaycan şairi İzzeddin Hasanoğlu'nun "*Kitâb-ı Siretü'n-Nebî*" adlı mesnevisi Azerbaycan sahasındaki Doğu Oğuz Türkçesinin söz varlığı ile bu bölge Oğuzlarının inanç dünyasını da ana hatlarıyla yansıtmakta ve onların gökle ilgili inançları konusunda önemli veriler sunmakta, bu özelliği ile de hem Türk mitolojisi hem Türk edebiyatı hem de Türkçe için önemli bir kaynak vasfındadır.

KAYNAKÇA

- Acal, Arif-Böydili, Calal. *Əsatirlər, Əfsanə və Rəvayətlər*. Bakı: Şərq-Qərb. 2005.
- Acalov, Arif. *Azərbaycan Mifoloji Mətnləri*. Bakı: Elm. 1988.
- Akaydın, Hälis. *Ahmet Harami Destanı*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser. 1972.
- Akpınar, Yavuz. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 1994.
- Altaylı, Seyfəddin-Hüseynova. Nigar. *Türk Xalqları Ədəbiyyatı (Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti)*. Bakı: Elm və Təhsil. 2018.
- Altaylı, Seyfəttin. *Azərbaycan Türkçəsi Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Prestij Yayınları. 2005.
- Altaylı, Seyfəttin. *Azərbaycan Türkçəsi Sözlüğü*. C I-II, Ankara: TDK Yayınları. 2018.
- Anık, Durmuş. "Çuvaşların Dinî İnanışları Üzerine" Korea, *International Journal of Asian Studies*, volume 11-1. 2007.
- Asena, G. Ahmetcan. *Turkanlarda (Etrüsk) Tanrı Ruh ve Ölüm*. 3. Baskı. Ankara: Altınordu Yayınları. 2019.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*. Ankara: Kılıç Yayınları. 2007.
- Bottéro, Jean-Kramer, Samuel Noah. *Mezopotamya Mitolojisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. 2020.
- Çelebioğlu, Amil. *Türk Mesnevi Edebiyatı-Sultan İkinci Murat Devri*. İstanbul: Dergah Yayınları. 2018.
- Çetin, İsmet. *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknameleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 1997.
- Çiğ, Muazzez İlmiye. *Sümerli Ludingirra*. Ankara: Kaynak Yayınları. 2002.
- Darir, Mustafa. *Siyer-i Nebî*. Haz: Selman Yılmaz. İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları. 2004.
- Devletşah, Semerkandî. *Tezkire-i Devletşah*. C II, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Tercüman Yayınları. 1977.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C 5, Ankara: TDV Yayınları. 1992.
- Dilek, İbrahim. "Altay Türklerinin Ata Sözləri" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: TDK Yayınları. 1996.
- Elçin, Şükrü. "Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar" *TFA*. XVI, 182 (Aralık 1977): 107-110
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*. (Çev: İsmet Birkan). Ankara: İmge Yayınları. 1999.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabcacı Yayınları. 2003.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh. 2016.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi. 2006.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Yunus Emre*. İstanbul: Altın Kitaplar. 1976.
- Gömeç, Saadetin. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy Yayınları. 1997.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları. 1997.
- Güngör, Harun. "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar", *Yaşayan Eski İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 2007.
- Hasanoğlu, İzzeddin. *Kitâb-ı Siretü'n-Nebî*. İstanbul (Yazma kopyası), 1802.
- Hennerbichler, Ferdinand. "Kürtlerin Kökeni" *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Yıl 2, cilt 2, sayı 3, 2016.

- İsmayılzadə, Duzal Rəsul. *Kurani-Kərim (Azərbaycan Türkcəsinə Tərcüməsi)*. Kuranı Kərimin Bütün Dillərə Tərcümə Mərkəzi, Qum. 2000.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi. 17. basım. 1998.
- Kafkasyalı, Ali. "İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 24, 2004.
- Karaman, Gülay. "Habibi'nin Mu'cizätü'n-Nebî Mesnevisi" *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 66 (2019): 83-125.
- Kaşgarlı Mahmud. *Dıvan-u Lügati't-Türk Tercemesi*. C III. 3. Baskı. Ankara: TTK Basımevi. 1992.
- Kormuşin, İgor Valentinoviç. *Yenisey Yazıtları*, Çev: Rysbek Alimov. Ankara: TDK Yayınları. 2017.
- Kuran-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 2000.
- Lvova, E.L.-Oktyabrskaya, İ.V.-Sagalayev, A.M.-Usmanova, M.S. *Güney Sibiryaya Türklerinin Geleneksel-Dünya Görüşleri*. C I. Konya: Kömen Yayınları. 2013.
- Mengi, Mine. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları. 2015.
- Molla Câmî. *Nefahätü'l-Üns Min Hadarätü'l-Kuds (Evliya Menkıbeleri)*. Tercüme ve Şerh: Lâmi Çelebi, Sa-deleşiren: Abdulkadir Akçiçek, İstanbul: Huzur Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. C I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1981.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. C I. Ankara: TTK Yayınları. 1989.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. C II. Ankara: TTK Yayınları. 2010.
- Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*. C III, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1998.
- Paşaoğlu, Aşık. *Tevarih-i Ali Osman*. İstanbul: Atsız Neşri. 1949.
- Potapov, L.P. *Altay Şamanizmi*. Konya: Kömen Yayınları. 2012.
- Radloff, W. *Sibiryadan Seçmeler*. (çev. A. Temir), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1976.
- Rosenberg, Donna. *Dünya Mitolojisi*. 5. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi. 2017.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev: A. Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları. 1994
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabcacı Yayınları. 2005.
- Roux, Jean-Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayınları. 2015.
- Schimmel, Annamari. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınları. 1999.
- Selçuk, Ali. *Tahtacılar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları. 2004.
- Şamil, Öli. *Uygur, Qaqaz, Güney Qafqaz Türklerinin Folkloru ve Edebiyatı*. Bakı: Nurlan. 2011
- Şentürk, Ahmet Atilla-Kartal, Ahmet. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları. 2014.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları. 2006.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası. 1946.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. 1995.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK yayınları, 2011.
- Vurgun, Səməd-İbrahimov, Mirzə-Dadaşzadə, M. Arif. *Azərbaycan Əbiyyatı Tarixi I*, Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Kabcacı Yayınları. 2018.
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan Yayınları. 2018
- Yıldız, Güllü. "Memlükler Dönemi Siyer Yazıcılığına Genel Bir Bakış", *İslam Tetkikleri Dergisi, Journal of Islamic Review* 10, 1 (2020): 333-363
- Yörük, Yusuf Ziya. *Şamanizm*. Ankara: Yol Yayınları. 2005.
- Yüsuf Həs Həcib. *Kutadğu Bilig*. Haz: Mustafa Kaçalın, Ankara, KB Yayınları. 2011